

نگاهی به معیار الاشعار

تصحیح دکتر جلیل تجلیل

امیرعلی عظیم زاده

عضو هیأت علمی دانشگاه امام حسین (ع)

چکیده

عروض علمی است که دربارهٔ وزن شعر بحث می‌کند. یکی از منابع معتبر در این علم، کتاب «معیار الاشعار» تألیف خواجه نصیرالدین طوسی است. تاکنون نسخهٔ با عیاری از این کتاب چاپ نشده و نسخه‌های موجود، اشکالات چاپی و محتوایی زیادی دارند. در سال ۱۳۶۹ نسخه‌ای از این کتاب با تصحیح و اهتمام دکتر جلیل تجلیل چاپ شد و با استقبال فراوانی روبه‌رو گردید. در چاپ این کتاب به اندازهٔ کافی دقت نشده و غلطهای چاپی فراوانی در آن راه یافته و کتاب را غیر قابل استفاده کرده است. چون هنوز برخی از علاقه‌مندان عروض به این کتاب مراجعه می‌کنند، نگارنده بر آن شد که این نسخه را با نسخه‌های دیگر مقابله و غلطنامه‌ای برای آن تنظیم کند.

کلید واژه‌ها: معیارالاشعار، عروض، زحاف، غلطهای چاپی، نسخه تجلیل، نسخه فشارکی و مظاهری.

مقدمه

یکی از نسخه های موجود کتاب معیارالاشعار، نسخه ای است که «با تصحیح و اهتمام جلیل تجلیل» به چاپ رسیده است. چاپ اول این کتاب در سال ۱۳۶۹ به وسیله انتشارات ناهید منتشر شد. نسخه معیارالاشعاری که قبل از تصحیح تجلیل در دسترس علاقه مندان قرار داشت، نسخه محمد فشارکی و جمشید مظاهری بود. چون این نسخه به چاپ سنگی و خواندن آن دشوار بود، نسخه تجلیل - که به چاپ سربی می باشد - در همان آغاز با استقبال زیادی روبه رو شد و مرجع دانشجویان و دانش پژوهان واقع گردید.

نگارنده در هنگام مطالعه این کتاب، متوجه وجود غلطهایی در آن شد و برای حصول اطمینان از دریافتهای خود، این نسخه را با نسخه فشارکی و مظاهری، و سپس با نسخه اقبالی تطبیق داد و مشخص شد که غلطهای چاپی زیادی در نسخه تجلیل راه یافته و کتاب را غیر قابل استفاده کرده است. آنچه نگارنده را به چاپ این مقاله وا داشت، این بود که نسخه ای از معیارالاشعار (تصحیح تجلیل) را در دست یکی از دانشجویان کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی دید و مشاهده کرد که این کتاب هنوز مأخذی برای علاقه مندان عروض می باشد و بعضی از دانشجویان بدون آگاهی از غلطهای چاپی این نسخه، به آن مراجعه می کنند.

استاد جلیل تجلیل یکی از استادان بنام ادبیات فارسی می باشد و خدمات ارزنده ایشان به عالم علم و ادب بر کسی پوشیده نیست. وجود غلطهای چاپی در تصحیح ایشان، چیزی از ارزش خدمات علمی این استاد فرزانه نمی کاهد.

غلطهای چاپی معیارالاشعار، تصحیح جلیل تجلیل

چنانچه گذشت، نسخه‌ای منقح از کتاب معیارالاشعار در دست نیست و در نسخه‌های موجود این کتاب، غلطهای چاپی و محتوایی فراوانی راه یافته است. غلطهای محتوایی این کتاب، شامل مواردی از عدم تطابق زحاف با مزاحف می‌باشد؛ برای مثال: در نسخه‌های معیارالاشعار، «مخنق مقصور» از مفاعیلین، «فَعْلان» نوشته شده است. این زحاف با مزاحف مطابقت ندارد؛ زیرا خواجه نصیرالدین تخنیق را حذف حرف اول از مفاعیلنی می‌داند که در حشو واقع شود (نسخه اقبالی: ۱۹۵) و قصر را اسقاط ساکن و اسکان متحرک سبب خفیف و از تغییرات خاص اواخر مصراعها می‌داند. (نسخه اقبالی: ۲۵۷)

بعد از اعمال تخنیق و قصر، از مفاعیلین «فاعیل» باقی می‌ماند و معادل مصطلح آن مزاحف «مفعول» است، نه «فَعْلان».

نگارنده غلطهای محتوایی معیارالاشعار را در مقاله‌ای جداگانه به نخستین همایش پژوهشهای ادبی ارائه کرده و در مجموعه مقالات این همایش چاپ شده است. موضوع اصلی این مقاله، غلطهای چاپی نسخه‌ای از معیارالاشعار می‌باشد که بر روی جلد آن عبارت «با تصحیح و اهتمام جلیل تجلیل» نوشته شده است. استاد جلیل تجلیل در مقدمه این کتاب آورده‌اند: «خواجه بزرگوار طوس باقتضای سبک خاص و نثر مخصوصی که داشت، تحقیقات ارجدار عروضی خود را در کتابت و نثری عرضه داشت که بیشتر بر خوانندگان امروز آشنا نیست و این انگیزه این حقیر در چنین اقدامی بود و این تحریر بی آنکه در جمله‌بندیها و سبک نثر خواجه کمتر دخالتی به عمل آید، صورت گرفت و نسخه خطی مورد نظر بنده، نسخه معتبری

است که پیش از این توسط دانشمند گرانمایه، جناب آقای محمد فشارکی و جناب آقای جمشید مظاهری به سال ۱۳۶۳ در اصفهان زیور طبع یافت».

چنانکه در مقدمه کتاب آمده است، هدف دکتر تجلیل از «تحریر» معیارالاشعار این بوده است که رسم الخط بعضی از کلمه ها را - که برای نسل جدید نا آشنا بود - به صورتی آشنا و امروزی بنویسد؛ برای مثال: کلمه های چنانک، پنج گانه و نکر که که را به صورت امروزی، یعنی: چنانکه، پنجگانه و نگر که قید کرده اند و نسخه مورد نظر ایشان همان نسخه مورد نظر دکتر فشارکی و مظاهری بوده است.

نگارنده در هنگام مطالعه کتاب معیارالاشعار (تصحیح دکتر تجلیل)، برخی از مطالب آن را نامفهوم تشخیص داد و برای رفع ابهام، این نسخه را با نسخه آقایان فشارکی و مظاهری مقابله کرد و دریافت که در نسخه تجلیل، حدود ۲۰۲ مورد غلط چاپی، مطالب از قلم افتاده یا مطالب اضافه وجود دارد که گاهی برخی مطالب از قلم افتاده، چند سطر را شامل می شود. همین مسأله دقت نظر نگارنده را به مطالب کتاب برانگیخت تا با مقابله دقیق سه نسخه تجلیل، مغظمه اقبالی، و فشارکی و مظاهری دریافت که در همه این نسخه ها اشکالات محتوایی نیز وجود دارد.

آنچه در ذیل می آید، حاصل تطبیق معیارالاشعار، تصحیح دکتر تجلیل با نسخه آقایان فشارکی و مظاهری می باشد. برای پرهیز از اطاله کلام، تنها بخشی از غلطنامه و مطالب از قلم افتاده آورده می شود تا مشخص شود که این نسخه غیر قابل استفاده و استناد می باشد. در مقابل مطالب نقل شده، شماره سمت راست، شماره صفحه و شماره سمت چپ، شماره سطر می باشد. شماره میانی در مقابل مطالب نسخه فشارکی و مظاهری، شماره ستون صفحه است.

نمونه‌های مطالب از قلم افتاده در نسخه تجلیل

۱- نسخه تجلیل بعد از جمله « فاعلن را دو فرع است » (۱۹/۵۶) این عبارت را ندارد: « فَعْلَن و آن مخبون است و در مدید و بسیط و غریب افتد ». (نسخه فشارکی و مظاهری، ۶/۲/۱۹)

۲- در نسخه تجلیل بعد از « نام نهادیم » (۱۵/۶۴) این مطالب از قلم افتاده است: « و همچنین اگر از فاعلاتن در صورتی که خبن واجب بود، فاع بماند نتوان گفت که این رکن محذوف مطموس است که آن گاه مخبون نبوده باشد. بل اولی آن باشد که این دو ساکن را از بقیت و تد نهند و گویند دو حرکت و یک حرف از وتد بیفتاده است و دوساکن بمانده و ما رکنی را که چنین بود، مدروس نام نهادیم ». (نسخه فشارکی و مظاهری، ۱۶/۱/۲۴-۲۴)

۳- در نسخه تجلیل بعد از جمله « فَعْلان و آن مَخْنَق مقصور است » (۱۶/۶۵) این مطالب از قلم افتاده است: « فَعْلَن مَخْنَق محذوف، فاع مَخْنَق ازل، فع مَخْنَق محبوب و این جمله در هزج مکفوف و مضارع و قریب افتد چنانکه غیر مَخْنَق.

« و فاعلاتن مجموعی را هفت فرع است: مفعولان و آن مخبون مسکن مسیغ است و ظاهر آن است که مشعث مخبون مسکن چنانکه گفتیم. پس این فرع مشعث مسیغ باشد و به این سبب مفعولن را که مخبون مسکن است اینجا نیاوردیم، فَعْلان و این مشعث مقصور است ». (نسخه فشارکی و مظاهری، ۲/۱/۲۵-۱۰)

۴- در نسخه تجلیل بعد از « عروض همان » (۱۴/۱۰۷) مطالب زیر از قلم افتاده است: « و ضرب محذوف، مثلثات: ط - این وزن را عروض نباشد و ضرب محبوب آید و از این نوع شعر دراز نگفته اند چهار چهار گفته اند از آن سه بر یک قافیه و چهارم را قافیه دیگر و مطربان بعضی آن را پارسی خوانده اند و بعضی جا

دوازده مثالش « دل از یار سنگدل بگسل » و اگر مسکن کنند چنین شود « بنا مردمی چرا کوشی » ی - همین وزن و ضربش ازل ، هم مسکن بود برین گونه « زیرا چنین گزیدم یار » و بدان که مضارع موفور به نزدیک متأخران متروک است. مضارع اخب - عروضیان این نوع را هفت عروض و یازده ضرب آورده‌اند و گفته‌اند بر هفده نوع است : پنج مثنی و هفت مسدس و پنج مربع به این تفصیل، مثنیات

الف - عروض و ضرب هر دو سالم برین گونه :

فریاد من ز عشق پری چهره سمن بر کز عشوہ عمر برد و نیامد شبی به در
و چون مسکن شود مفعول فاعلاتن چهار بار شود .

ب- عروض مقصور یا محذوف و ضرب مقصور برین گونه:

یاران من جوان و رفیقان من جوان اندوه تو بکرد مرا ای نگار پیر

ج- عروض همان و ضرب محذوف و حکمش همان است

د- عروض و ضرب ابتر گفته اند و سهو است چه محذوب مقصور است؛ مثالش:

دانی که از چه گذارم عمر به اندوه زیرا تو زانده من شادمانی

ه- عروض مجبوب موقوف یا مجبوب مکشوف و ضرب مجبوب مکشوف.

(نسخه فشارکی و مظاهری، ۱۰۲/۲۴-۲۱)

۵- نسخه تجلیل بعد از کلمه « ضمیر » (۱۱/۱۳۸) مطالب زیر را نیاورده است : و

تاء تأنیث یا وقف نتواند بود و وصل متحرک از این جمله جزها « ضمیر » . (نسخه

فشارکی و مظاهری، ۱۰۹/۲/۵۲)

این مطالب تنها بخشی از مطالب از قلم افتاده در نسخه تجلیل می باشد . علاوه بر

آن، مطالب اضافه و تکراری نیز در این نسخه به چشم می خورد .

اکنون نمونه هایی از غلطهای چاپی این نسخه ذکر می شود. در این غلطنامه، مطالب سمت راست صفحه، مطالب نسخه تجلیل و مطالب سمت چپ، مطالب نسخه فشارکی و مظاهری می باشد. در مقابل مطالب هر دو نسخه، شماره سمت راست، شماره صفحه و شماره سمت چپ، شماره سطر می باشد. در مقابل مطالب نسخه فشارکی و مظاهری، شماره میانی، شماره ستون صفحه است.

غلطنامه	
شماره صفحه و سطر، مطالب نسخه تجلیل	شماره صفحه، ستون و سطر، مطالب نسخه فشارکی و مظاهری
محتبث: ۱۵/۵۷	محتبث: ۲/۱/۲۰
نوع: ۲/۵۸	فرع: ۱۱/۱/۲۰
مطول: ۱۳/۵۸	مطوی: ۱۹/۱/۲۰
مخبون: ۱۴/۵۸	مخبول: ۲۰/۱/۲۰
اخذ: ۱۶/۵۸	اخذ: ۱/۲/۲۰
مفعولات: ۵/۵۹	مفعولان: ۱۰/۲/۲۰
معقول: ۱۹/۵۹	معصوب: ۱/۲/۲۱
نوع: ۱/۶۰	فرع: ۶/۱/۲۱
فعلن: ۶/۶۰	فَعَلْنَ: ۲۰/۱/۲۱
مستفعل: ۲۰/۶۰	مستفعل: ۲/۲/۲۱
احزب، اغضب: ۶/۶۱	احزب، اعضب: ۱۳/۲/۲۱
هر آنچه: ۴/۶۲	هر چه: ۲۱/۱/۲۲
مدروس: ۱۵/۶۴	مطموس: ۱۵/۱/۶۴
مخبول مذال: ۲۳/۶۴	مخبون مذال: ۷/۲/۲۴
فعلو: ۷/۶۵	فعلو: ۱۵/۲/۲۴

فَعْلُنْ: ۱۸/۱/۲۵	فَعْلُنْ: ۱۷/۶۵
اَمَّا: ۱/۲/۲۵	تا: ۵/۶۶
وصل: ۳/۱/۲۸	وزن: ۱۰/۷۱
رُبَّ: ۱۱/۲/۲۸	رَبَّ: ۱۰/۷۲
۱۸/۱/۲۹: وهمچنین اخرب و مکفوف	۱۰/۷۳: و همچنین احزب مکفوف
۹/۱/۳۰: اعراج و مقطوع	۲۱/۷۴: اعراج مقطوع
۱۰/۱/۳۱: مقطوف	۷/۷۶: معطوف
۵/۱/۳۳: شمرده	۷۹/۱۱: شمرده اند
۷/۲/۳۳: مبانیت	۸۰/۱۱: مینیت
۱۲/۱/۳۴: تخنیق	۱۴/۸۱: تحقیق
۱۵/۱/۳۵: خون خواره	۱۸/۸۳: خون خواه
۷/۲/۳۶: اهلی	۲۰/۸۵: اهلی
۷/۲/۳۶: و حکم این حکم شعرهایی است	۲۱/۸۵: و حکم این سفرهایی است
۱۹/۲/۳۷: مثنی	۱۲/۸۸: مطمئن
۲/۲/۳۸: بغم	۲۲/۸۹: نعم
۱۹/۱/۳۹: جان دهم	۱۶/۹۱: جان وهم
۱۱/۲/۳۹: چین	۵/۹۲: چین
۱۷/۱/۴۰: همه ارکان او	۱۶/۹۳: همه ارکان از
۱۸/۱/۴۰: سداسی	۱۷/۹۳: سلاتی

نتیجه

عروض علمی است که درباره وزن شعر بحث می کند و وزن از هماهنگی در میان ساکنها و متحرکها حاصل می شود. در موارد بسیاری، اگر ساکنی را متحرک و متحرکی را ساکن کنیم، نوع زحاف عوض می شود و وزن شعر به هم می خورد؛ برای مثال: در ازاحیف فعولن، «فعول» مقبوض است (نسخه اقبالی، ۱۷/۱۹۹) و «فعول» مقصور؛ (همان ۱۳/ ۱۹۹) بنابراین در علم عروض «هزار نکته باریکتر ز مو» وجود دارد و در ضبط مطالب - بویژه زحافها - باید بسیار دقت کرد. غلطهایی که در این مقاله ذکر شده است، تنها ۴۰ مورد از ۲۰۲ مورد غلط موجود در معیارالاشعار، تصحیح دکتر جلیل تجلیل می باشد و با توجه به کثرت غلطهای چاپی، مطالب تکراری و از قلم افتاده، این نسخه از معیارالاشعار قابل استفاده و استناد نیست.

منابع

- اقبالی، معظمه؛ شعر و شاعری در آثار خواجه نصیرالدین طوسی؛ تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۰.
طوسی، خواجه نصیرالدین؛ معیارالاشعار؛ با تصحیح و اهتمام دکتر جلیل تجلیل، تهران: ناهید، ۱۳۶۹.
طوسی، خواجه نصیرالدین؛ معیارالاشعار؛ به اهتمام محمد فشارکی و جمشید مظاهری؛ اصفهان: سهروردی، ۱۳۶۳.

پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی